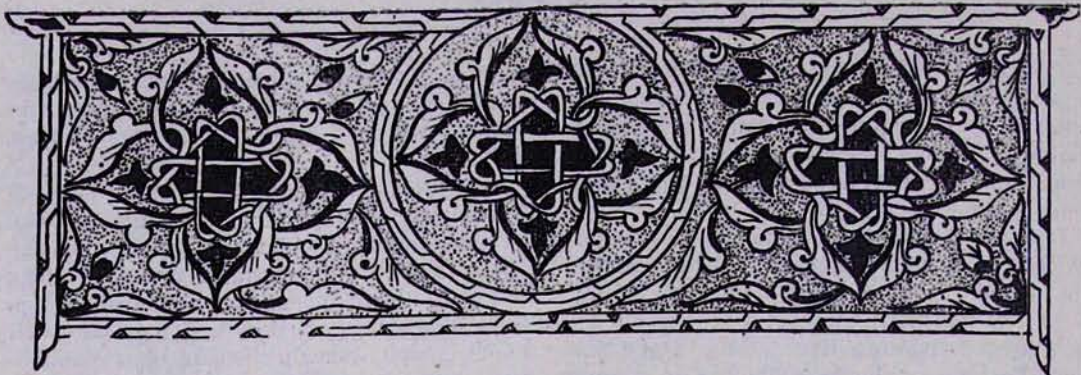

Ղ. Վ. ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Հայաստանի բաժանումը Հռոմի և Իրանի միջև 387 թվականին և Հին Հայաստանի պետության անկումը 428 թվականին հայերի համար առավել կենսական դարձրին իրենց ազգային ինքնությունությանը սպառնացող այլ ազդեցությունների հետ ձուլվելուց պաշտպանվելու հարցը, իրենց բազմադարյան կուլտուրայի պահպանումն ու վարձացումը: Այդ արժատական հարցի լուծման գլխավոր միջոցներից մեկը հանդիսացավ ս. Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը, որն ամենևին էլ պատահամաբ էլ որ ծնունդ առավ և ամրապնդվեց հենց այն պահին, երբ խախտվել էր հայ ժողովրդի միասնությունը և անհետացել պետական անկախությունը:

Այդ պաշտամունքի նշանակությունն է՛լ ավելի մեծացավ հաջորդ հարյուրամյակներում. դա արդյունք էր Հայաստանի հարևան Իրանի ու Բյուզանդիայի կողմից համառորեն անցկացվող՝ հայ ժողովրդի ձուլման քաղաքականության: Սակայն, եթե մալդեպակա-նության (ինչպես ավելի ուշ՝ իսլամի) տարածման փորձերը, հակառակ արյունահեղ պայքարի զուգորդմանը, ավարտվում էին ապարդյուն, ապա ավելի մեծ վտանգ էր ներկայացնում բյուզանդական իշխանություն-

ների՝ հունական Եկեղեցու հետ հայ Եկեղեցին միավորելու ձգտումը, որի հետևանքով հայերի մի մասն ընդունել էր երկաթնակություն և վերջին հաշվով ապապգայնացել էր: Ուստի կոնկրետ պատմական այդ պայմաններում հայկական դավանանքին պատկանելությունը, որի նշանաբանը և մարմնավորումը ս. Գրիգոր Լուսավորիչն էր, նշանակում էր հայ մնալ, պահպանել հավատարմությունն իր ժողովրդի, նրա լեզվի ու պատմության, կուլտուրայի և սովորույթների նկատմամբ:

Հայտնի է, որ Քաղքեղոնի ժողովը 451 թվականին հանգեցրեց Տիեզերական Եկեղեցու պառակտմանը: Դրա հետ մեկտեղ դժվարին ժամանակներ էր ապրում Բյուզանդիան, մշտապես ժողովրդական ալեկոծումներ էին տեղի ունենում կայսրությունում, գրսից ստեղծվել էր գոթերի ներխուժման սպառնալիքը: Ջենոն կայսեր (474—491) օրոք գոթերի հետ սկսվեց նոր պատերազմ, որի ժամանակ բյուզանդացիք կրում էին անհաջողություն անհաջողության ետից մինչև Կոստանդնուպոլսի պաշարումը 481 թվականին: Միայն մեծ պիջումների գնով (գոթերին տվին Իտալիան) Ջենոնին

հաջողվեց հաջողություն կնքել: Նման պայմաններում Ձենոնը որոշ քայլեր կատարեց միաբնակների ու երկաբնակների փոխվիշողության միջոցով Եկեղեցիների հաջողության բաղադրումը: Ակակի պատրիարքի (472—489) հետ նրանք «Էնոտիկոն» («Միավորում») հրատարակեցին, որը բովանդակում էր այնպիսի դրույթներ, որոնք ընդունելի էին թե՛ միաբնակների, թե՛ երկաբնակների համար: Մասնավորապես, Վահան Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ համաժողովողական ապստամբության շնորհիվ (481—484 թթ.) Պարսկաստանից որոշակի անկախություն ստացած հայերի կողմից նախապես պաշտպանություն ապահովելու նպատակով, Ձենոնը, ըստ երևույթին Հայաստանի մարպպանի և հայ Եկեղեցու համաձայնությամբ, Բյուզանդիա տարավ և Գրիգոր Լուսավորչի ու Հռիփսիմյանց կույսերի մասունքների մի մասը: Ինչպես հաղորդում է սկզբնաղբյուրների հիման վրա իր «Հայոց պատմության» մեջ XIII դարի հայ պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, «Եվ Ձենոն կայսեր օրերում նրա ու սուրբ Հռիփսիմյանների մասունքներից տարան Կոստանդնուպոլիս և շինելով արծաթյա տապանը, սրբերի նշխարները դրեցին նրա մեջ. յուրաքանչյուրի անունը վրան գրելով՝ վետեղեցին մարմարյա տապանում ու մատանիներով կնքեցին»¹: Ըստ միջնադարյան հասկացությունների, սրբերի մասունքներին վերագրվում էին տարբեր տեսակի «հրաշքներ», ինչպես՝ հիվանդների բուժում, չար ոգու արտաքսում և նման այլ բաներ, այլև ուժ, պորություն, իրենց գտնված երկրի պաշտպանությունը, իրենց պատկանած Եկեղեցու փառքն ու հեղինակությունը և այլն: Ուստի և Ձենոնի արածը միանգամայն որոշակի իմաստ ուներ. նա մի կողմից, ս. Գրիգոր Լուսավորչին և Հռիփսիմյանց կույսերին դասում էր տիեզերական Եկեղեցու կողմից ճանաչված սրբերի շարքը, իսկ մյուս կողմից՝ բարձրացնում էր հայ Եկեղեցին և ինչ-որ չափով այն հաջողություն հունական Եկեղեցու հետ:

Սպանված Ձենոնի հաջորդ Անաստասիոս Դիկորը (491—518) հայերին, վրացիներին և աղվաններին իր կողմը գրավելու նպատակով 506 թվականին հրապարակեց հրամանագիր, որը բացեիքաց պաշտպանում էր միաբնակներին և ուղղված էր քաղքեղոնիկ-երկաբնակների և մանավանդ սասանյանների քաղաքական կողմնակիցները դարձած նեստորականների դեմ: Ինչպես նշում է հայագետ գիտնական Մ. Օրմանյանը, հայ Եկե-

ղեցին Անաստասիոսի հրամանագիրը դիտեց որպես Քաղքեղոնյան ժողովի նշանակության նվաստացումը և որպես նրան հեղինակությունից զրկող հրամանագիր²: Բնական է, որ հայկական, վրացական ու աղվանական Եկեղեցիները հավանություն հայտնեցին Անաստասիոսի այդ փաստաթղթին և հանդիսավորությամբ այն ընդունեցին նույն 506 թվականին Վաղարշապատում գումարված ժողովում:

Սակայն Անաստասիոսի միաբնակասիրական կողմնորոշումը ավելի ու ավելի հակառակորդներ էր երևան բերում հունական Եկեղեցում, և նրա մահից հետո կայսր ընտրված Հուստինիանոս I-ը (518—527) շեջտակիորեն փոխեց իր նախորդի կրոնական քաղաքականությունը. նա հանդես եկավ ընդդեմ միաբնակների, սկսեց նրանց հետապնդել, թեև հայերի հավատի նկատմամբ ստիպված էր հանդուրժողականություն հանդես բերել: Հատկանշական է, որ Հուստինիանոսի և նրան հաջորդող երկաբնակ կայսրերի օրոք մոռացության էին մատնվել ս. Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմյանց կույսերի Կոստանդնուպոլիս բերված մասունքները, ասես դադարել էր դրանց պաշտամունքը հունական Եկեղեցում: Այդ առթիվ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ երկար ժամանակ դրանք (մասունքները—Ղ. Ա.) մնում էին անհայտության մեջ. ոչ ոք չգիտեր, թե ում են պատկանում դրանք, (գիտեին) միայն, որ դրանք ինչ-որ սրբերի են պատկանում:

Այսպես շարունակվեց մինչև Բարսեղ I-ի բյուզանդական գահ բարձրանալը (867—886): Հայ պատմագրի վկայությամբ՝ այդ կայսեր և հայոց թագավոր Աշոտ Բագրատունու (886—891) իշխանության օրոք մասունքներով տապանակի գաղտնիքը հայտնաբերվեց շնորհիվ մի «հրաշքի», որը պատահել էր «չար ոգուց» տառապող մի պատանու հետ: Եվ ահա, երբ պատանին աղոթում էր այն տաճարում, ուր գտնվում էին սրբերի մասունքները, «դևը բարձրացրեց պատանուն, գցեց սրբերի տապանի վրա. նա աղաղակում և ասում էր. «Հայոց լուսավորիչ սուրբ Գրիգոր, մի տանջիր ինձ, և դու, տիկին Հռիփսիմե, եկար ինձ տանջելու, և դու Գայանե, տանջում ես ինձ»: Եվ այս էր աղաղակում երկար ժամանակ»³:

Այդ լսելով մարդիկ զեկուցեցին թագավորին: (Թագավորը) հրամայեց բանալ տապանակը: Եվ երբ այն բացին, պայծառ

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, քարգմ., առաջաբանը և ծանոթ. Վարագ Առաքելյանի: Երևան 1982, էջ 27—28:

² Орманиян М. История армянской церкви. М., 1914, с. 35.

³ Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 28:

լույսով փայլատակեցին սրբերի մասունքները: Կայսրը հրամայեց ոսկեպոծել մարմարյա տապանակը և վրան գրել սրբերի անունները, որպեսզի ամեն ոք գիտենա, թե ո՞ւմն է այդ տապանակը:

Այս ամենի մասին, վերադառնալով, Աշոտ թագավորին պատմեց կայսեր ներքինիներից մեկը: «Նա լսելով՝ փառք տվեց Աստծուն. ու այդ օրը նշանակեցին սուրբ Գրիգորի տուն, որ աղուհացի վեցերորդ շաբաթում շաբաթ օրը մինչև այժմ կատարվում է»⁴:

Սակայն գոյություն ունի հայկական աղբյուրներում տարածված նաև մի այլ վարկած, որի համաձայն ս. Գրիգոր Լուսավորչի և Հռիփսիմյանց կույսերի մասունքները պահվելիս են եղել Դափնայի Սուրբ Երրորդության եկեղեցում և հայտնաբերվել են նույն պատանու հետ տեղի ունեցած «հրաշքի» օգնությամբ, Միքայել III կայսեր (842—867) և Թեոփորա կայսրուհու (842—856) օրոք, Փոտի պատրիարքության (857—867) ժամանակ, կրկին 877—886 թվականներին: Ինչ վերաբերում է Բարսեղ I-ին, ապա նա ավելի ուշ էր Աշոտ Բագրատունուն հաղորդել տեղի ունեցածի մասին⁵:

Հարց է ծագում՝ ինչո՞վ էր պայմանավորված բյուզանդական իշխանությունների և հունական Եկեղեցու նոր հետաքրքրությունը ս. Գրիգոր Լուսավորչի նկատմամբ, ի հետևանք որի, ըստ երևույթին, տեղի էր ունեցել նաև բուն «հրաշքը»: Այն օգնում է նաև պարզելու, թե երկու վարկածներից ո՞րն է ճիշտ, և դրանով իսկ որոշելու հայ սրբի պաշտամունքի ծնունդը Բյուզանդական կայսրությունում:

Այն պատճառների մասին, որոնք հունական Եկեղեցուն դրեցին Հայաստանում պետական Եկեղեցու հիմնադրի հատուկ պաշտամունքին, հակառակ վերջինիս ակնհայտ թշնամությանը առաջինի նկատմամբ, գոյություն ունեն մի շարք կարծիքներ: Դրանցից առավել տարածվածը դրա պատճառը տեսնում է Բյուզանդիայի կայսերական գահը ապօրինաբար գրաված մակեդոնացի հասարակ գյուղացի Բարսեղ I-ի ձգտման մեջ, որով նա ուզում էր իր ծագումը կապել հայկական Արշակունյաց ցեղի (հարստության) հետ⁶:

Մի կողմ թողնենք Բարսեղ I-ի հայկական ծագման, Արշակունյաց ցեղի հետ նրա ունեցած կապերի, նրա մասին հայ պատմագիրների հաղորդած մյուս տեղեկությունների

հարցը, դրանք մեր թեմայի սահմաններից դուրս են: Մեզ համար կարևոր է մի այլ բան. որ *Բարսեղը քաղկեդոնական է եղել*, այլապես նա չէր կարողանա գրավել բյուզանդական գահը և օգտվել հունական Եկեղեցու հովանավորությունից, նույն պատճառների պաշտպանությամբ: Ասվածը վերաբերում է իրոք հայկական ծագում ունեցող բյուզանդական կայսրերին (ինչպես նաև այն հայերի ճնշող մեծամասնությանը, որոնք ղեկավար դիրք են ունեցել կայսրությունում), նրանք բոլորը եղել են ոչ թե հայկական, այլ հունական Եկեղեցու հետևորդներ: Հաշվի չառնել այդ հանգամանքը՝ նշանակում է աչքաթող անել միջին դարերի մարդու աշխարհայեցողության էական հատկանիշը, որի համար *որոշիչը ոչ թե սպալին, այլ կրոնական պատկանելությունն էր*: Ուստի Բարսեղ I-ը թե՛ նույնիսկ հայ էր, ապա այնքան էր «հունականացած», որ հայ ծագումից նրա մեջ ոչինչ չէր մնացել: Դա հաստատվում է նրա կրոնական քաղաքականությամբ, որը ոչնչով չէր տարբերվում հայ Եկեղեցու նկատմամբ հունական Եկեղեցու վարած քաղաքականությունից: Այդ քաղաքականությունը բնորոշվում էր հայ Եկեղեցու հանդեպ թշնամությամբ, նրան միավորման ստիպելու ձգտումով: Այս տեսանկյունից երևան է գալիս Սահակ Պարթևին վերագրվող՝ Գրիգոր Լուսավորչի պատրիարքական Աթոռի վերականգնման մասին եղած «մարգարեության» անվավերությունը, մի ավանդություն, որը ակներևաբար ծնունդ էր առել ոչ թե հայկական, այլ հունական միջավայրում և ոչ թե մինչև Բարսեղ I-ի գահ բարձրանալը, այլ՝ դրանից հետո: Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունը տվյալ կոնտեքստում օրգանական կապի մեջ չի գտնվում Բարսեղ I-ի անձնավորության և գործունեության հետ և վերջինիս համար չէր կարող Բյուզանդիայում հայ սրբի պաշտամունք ստեղծելու պատճառ ծառայել:

Բյուզանդիայում ս. Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի տարածման ժամանակի ու պատճառների վերաբերյալ հարցի պատասխանը պետք է փնտրել, ինչպես միշտ, որևէ կոնկրետ պատմական հանգամանքի մեջ, տվյալ դեպքում՝ IX դարի կեսերի Բյուզանդիայում, մի շրջան, որը բնորոշվում էր կայսրության աշխարհական ու հոգևոր իշխանությունների կողմից հերետիկոս պավլիկյանների չորս շարժման դեմ ուղղված սուր և լարված պայքարով: Հայտնի է, որ այդ շարժումը Հայաստանում ծնունդ էր առել, որոշ գիտնականների ենթադրությամբ, VI դարում, իսկ մյուսների ենթադրությամբ՝ VII դարում: Հայ Եկեղեցու ձեռնարկած մի-

⁴ Նույն տեղում, էջ 28:

⁵ Տե՛ս Ս. Տեր-Ներսիսյան՝ «Հայ արվեստը միջին դարերում»: Երևան, 1975, էջ 65—66:

⁶ Նույն տեղում, էջ 66:

ջոցների շնորհիվ պավլիկյանները ստիպված էին հեռանալ Հայաստանից: Նրանց հիմնական մասը տեղափոխվեց Բյուզանդիայի իշխանության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստան, ուր լայն տարածում էր գտել այդ հերետիկոսությունը: Արդեն Հուստինիանոս II-ը (685—695 և 705—711), պավլիկյան շարժման թափից վախեցած, հրաման տվեց դաժանագույն կերպով դատաստան տեսնել նրա հետևորդների նկատմամբ: Ինչպես վկայում է Պետրոս Սիկիլիացին, նրանց այրում էին կենդանի⁷: Սակայն պավլիկյանների հերետիկոսական աղանդը չհաջողվեց վերացնել, և պայքարը նրանց դեմ փոփոխակի հաջողությամբ շարունակվում էր Հուստինիանոսի հաջորդող գրեթե բոլոր կայսրերի օրոք:

Բյուզանդիայի համար առանձնապես վճռական դեր էր խաղում այդ պայքարը Միքայել II-ի օրոք (842—867) և Բարսեղ I-ի թագավորության սկզբին, երբ պավլիկյանները, տաղանդավոր պորալար Քրիստֆորոսի ղեկավարությամբ, ներխուժեցին Բյուզանդիայի խորքերը և գրավեցին Եփիսոսը: Պավլիկյանների դեմ 868 թվականին Բարսեղի ձեռնարկած արշավանքը ավարտվեց բյուզանդական լորքերի ջախջախմամբ, և ինքը՝ կայսրը, հապիվ խուսափեց գերի ընկնելուց⁸: Բարսեղն ստիպված էր խաղաղության բանակցություններ սկսել՝ Քրիստֆորոսի մոտ ուղարկելով պատվիրակություն Պետրոս Սիկիլիացու գլխավորությամբ: Հույն պատմագիր Հենեսիոսը հաղորդում է, որ «Թագավորը Քրիստֆորոսին գրում է՝ առաջարկելով նրան խաղաղություն կնքել և խաղաղասեր ու գթասիրտ լինել... բավարար համարելով իր վարած պայքարը՝ նրանից (Բարսեղից) ստանալ ոսկի, արծաթ ու հագուստ և դադարել քրիստոնյաներին գերելուց ու կոտորելուց»: Ի պատասխան Քրիստֆորոսը Բյուզանդիայից պահանջել էր հրաժարվել Փոքր Ասիայից՝ սպառնալով հակառակ դեպքում գահընկեց անել Բարսեղին: Դա Պավլիկյան շարժման ուժեղ վերելքի ժամանակաշրջանն էր, երբ թվում էր, թե «Բյուզանդիայի արևելյան մարզերի ապստամբած գյուղացիությունը իրոք կկարողանա թողափել Կոստանդնուպոլսի լուծը և ամրապնդել պավլիկյան պետությունը»⁹: Դրա հետ մեկտեղ պավլիկյաններին նոր ուժ տվեց

բազմաթիվ հայ թոնդրակեցիների՝ Հայաստանում ծնունդ առած այդ աղանդի հետևորդների մասնակցությունը նրանց շարքերում: Ընդ սմին, այդ աղանդը սոցիալական իմաստով նման էր պավլիկյանականությանը և գրեթե համընկնում էր նրան իր հայացքներով: Ու թեև վիթխարի ջանքերի գնով Բարսեղ I-ին հաջողվեց ջախջախել պավլիկյաններին, սակայն բուն հերետիկոսությունը արմատախիլ չէր արվել, շարունակում էին գոյություն ունենալ հերետիկոսների համայնքները, մերթ՝ գաղտնի, իսկ մերթ նաև բացահայտ կերպով այն տարածվում էր Բյուզանդիայի սահմաններից դուրս՝ Եվրոպայում, Հին Ռուսիայում և այլ վայրերում:

Ուշագործություն դարձնենք այն խանգամանքի վրա, որ ս. Գրիգոր Լուսավորչի մատուցածը հայտնաբերելու և հունական Եկեղեցում նրա պաշտամունքը սահմանելու ժամանակը համընկնում էր հայ Պավլիկյանների շարժման բուն վերելքի հետ, որ սպառնում էր Բյուզանդական կայսրության բուն իսկ գոյությանը: Դա ամենևին էլ պատահականություն չէր և չէր կարող լինել, եթե ելնենք մի կողմից այն բանից, որ Եկեղեցու առջև միջին դարերում դրված հիմնական խնդիրը ժողովրդական պանգավածներին քրիստոնեության ոգով դաստիարակելն էր, նրանց գիտակցության վրա ազդելը, իսկ մյուս կողմից՝ այն, որ Հայաստանի քրիստոնեացման ուղղությամբ իր գործունեության մեջ ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ուժեղ պայքար էր մղում ոչ միայն հեթանոսությունն արմատախիլ անելու օգտին, այլև՝ բուն քրիստոնեության մեջ բույն դրած աղանդների դեմ: Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» գործում բերված է ս. Գրիգոր Լուսավորչի «Տեսիլքը», որտեղ նա մերկացնում է հայերի մեջ եղած հավատալուսների և նպոլում նրանց: Ելնելով Եվանգելիոսի Կողբացու «Եղծ աղանդոց» գրքի տվյալներից՝ քրիստոնեական վարդապետությանը հակադրվող բազմապիսի ուսմունքները (իսկ փիլիսոփաների, պաշտականության, մանիքեականների, մարկիոնական և մեսայան աղանդների) գոյություն ունեին արդեն ս. Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ, բնական է, որ քրիստոնեության այդ հակառակորդները պետք է մերկացվեին նրա «Տեսիլքում»: Հետևապես, հունական Եկեղեցին ս. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրելով հերետիկոսության դեմ պայքարողի առաքելություն և նրան դասելով աղանդավորների այնպիսի հակառակորդների շարքը, ինչպիսիք էին Մակարիոս Եփեսացին, Անտոնիոս Մեծը, Կոսմա Քաղկեդոնացին և ուրիշներ, տվյալ ավանդույթը փոխ էր առել հայկական Եկեղեցուց: Ավելացնենք,

⁷ Полезная история Петра Сицилийского . . . — в Р. М. Бартике, Источники для изучения павликианского движения. Ереван, 1961, с. 138.

⁸ Shtu История Византии в трех томах, т. II. М., 1969, с. 175.

⁹ Նույն տեղում:

Նկ. 1. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ
(Վ. Պոլսի սուրբ Սոփիայի տաճար, IX դ.)

որ հենց այդպես էր ընկալվել ս. Գրիգոր Լուսավորիչը նաև Հին Ռուսիայում, հետո միայն նա ընդունվել էր որպես հայ Եկեղեցին մարմնավորող հոգևորական:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը Բյուզանդական կայսրությունում արտահայտվել էր նրանով, որ նրա մատուցները Բարսեղ I-ի օրոք տեղափոխվել էին հունական Եկեղեցու սրբություն սրբոցը հանդիսացող Կոստանդնուպոլսի սուրբ Սոփիայի տաճարը, իսկ նրա որմնանկարային դիմապատկերը նկարվել էր սուրբ Սոփիայի տաճարի հարավային գմբեթի ներսում, առավել պաշտելի սրբերի շարքում: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը պատկերված էր ըստ հույների մոտ ընդունված սխեմայի՝ հասակով մեկ, եպիսկոպոսա-

կան զգեստով, դեմքը դեպի դիտողները, մի ձեռքում Ավետարանը, իսկ մյուս ձեռքը՝ օրհնանքի համար բարձրացրած դիրքում. մակագրություն՝ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΡΜΕΝΙΑΣ («Գրիգորիոս Հայ»), որը կարելի է կարդալ «Γρηγόριος Της (կամ Ο Της) Μεγαλης Αρμενίας» այսինքն՝ «Գրիգորիոս Պատրիարք Հայոց»¹⁰ (Նկ. № 1): Իր ոճով այդ նկարը չափ անման է Գրիգոր Նապիանկացու քարույների ձեռագրում եղածին, որը կատարված էր Բարսեղ I կայսեր և Եվդոկիա կայսրուհու պահանջով (880—883)¹¹:

¹⁰ Տե՛ս Ս. Տեղ-Ներսեսյան... էջ 64:

¹¹ Նույն տեղում:

Նկ. 2. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ
(Վ. Պոլսի ս. Աստվածածին եկեղեցի, XIV դ.)

Սուրբ Սոփիայի տաճարից հետո ս. Գրիգոր Լուսավորչի որսնանկար պատկերները հայտնվեցին նաև ուղղափառ մյուս եկեղեցիներում՝ Բյուզանդիայում և նրա սահմաններից դուրս։ Ինչպես այժմ պարզված է՝ հետևյալ եկեղեցիներում. Փոյուզիայի Սեբաստիա (X դ.), Սալոնիկի Պանագիա (XI դ.), Թուկիդայի Ղուկասի (XI դ.) եկեղեցիներում, Բուլղարիայի Ջենենիի վանքում (XIV դ.), Կոստանդնուպոլսի Գերերանելի Աստվածամոր (XIV դ.) (նկ. № 2), Միստրայի Աթենտիկոյի (XIV դ.), Ռումինիայի Բալինեշտիի, Որոնեստիի, Կուրա-Մոտրոլուի

և Հյուրեպի եկեղեցիներում¹²։ Հայտնի հալաբեա Ներսես Ալինյանի հաղորդմամբ՝ Նեապոլում 930 թվականին կառուցվել է մի եկեղեցի, որը «գտնվում էր սուրբ Սեբաստիանի Գրիգոր Լուսավորչի պաշտպանության ներքո»¹³, իսկ իտալական մի շարք եկեղեցիներում գոյություն ունեւ մի ավանդություն, ըստ որի դրանցում զետեղված են

¹² Նույն տեղում, էջ 66։

¹³ Ալինյան Ն., Գրիգոր Լուսավորչի տոները նեապոլիտանյան եկեղեցիներում։ Վ. Հնագիտական հետապոտություններ, հատ. 5. Վիեննա, 1953, էջ 44։

հայ սրբի մասունքների մասնիկները, ինչպես օրիանկ՝ Ապուլիայի Նարդոյ քաղաքի եկեղեցում¹³։ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են տրվում «Աթոսի սուրբ լեռան ուղեցույցում» և սրբությունների ու նրա այլ տեսարժան վայրերի տեղեկատու գրքում¹⁴, ըստ որի սրբի ոտքի ոսկորը պահվում է Քսիրոնի վանքում, որը հիմնադրվել է V դարում և նորոգվել X դարում¹⁵, մասունքի մասնիկները՝ սուրբ Պանտելեյմոնի ռուսական վանքի Աստվածածնի երկրորդ տաճարում, որը հիմնադրվել է X դարում, գլուխը և կաշվով ձեռքը՝ սուրբ Աթանասի մայր տաճարում¹⁶։ Աթոսում էր գտնվում նաև հունական եկեղեցի Հայաստանի Լուսավորչի անունով¹⁷։

Բյուզանդիայում ս. Գրիգոր Լուսավորչի հատուկ պաշտամունքի մի այլ դրսևորումն է եղել այն, որ նրա անունը մտցված է եղել եկեղեցական օրացույցների մեջ, և նրա հիշատակը սկսել է ամեն տարի նշվել սեպտեմբերի 30-ին։ Այդ մասին առաջին հիշատակությունները հանդիպում են IX դարի հունական Ավետարանին կից Կոստանդնուպոլսի տոնացույցում, IX դարի հունական Ավետարանին կից Սինայյան տոնացույցներում¹⁸, Հոլմսի երգասացի Կանոնում, Բատոնիների IX դարի հռոմեական եկեղեցու Մարտիրոսագրության մեջ¹⁹։ Հետաքրքրական է 1742 թ. Նեապոլում հայտնաբերված օրացույցը՝ գրված մարմարե երկու սալաքարերի վրա և նույնպես IX դարին պատկանող, ուր, ըստ 12 ամիսների, արձանագրված է սրբերի, դրանց թվում նաև ս. Գրիգոր Լուսավորչի (և Հռիփսիմյանց կույսերի) հիշատակը²⁰։

IX դարին է պատկանում նաև ս. Գրիգոր Լուսավորչի (ու Հռիփսիմյան կույսերի) համառոտ և ընդարձակ վարքի տարածումը բյուզանդական գրականության մեջ։ Ինչպես նշում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, Ագաթանգեղոսի շարադրմամբ հայ սրբերի ճգնավորությունը VIII դարի սկզբին Հայաստանի սահմաններից դուրս սակավ հայտնի էր։ Այդ ապացուցվում է արաբ եպիսկոպոս Գեորգի

Նամակով՝ գրված 714 թվականին, ի պատասխան ուն ճգնավորի՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասին արած հարցումի։ Սակայն արդեն VIII դարի վերջին Ագաթանգեղոսը թարգմանված էր հունարեն և «բոլոր կրթված մարդիկ գիտեին այդ բնագիրը»։ Այսպես, Նիկիիորոս պատրիարքը (806—815) իր քարուկներից մեկում մեջբերումներ է արել Գրիգոր Լուսավորչի՝ Խորվիրապ իջեցվելուց առաջ արտասանած աղոթքից, իսկ նույն աղոթքից մի քանի նախադասությունների հանդիպում ենք 824 թ. մահացած Բուրանիայի Մեդիկիոն վանքի վանահայր Նիկիտայի «ձառնտիրում»։ «Կանկած չկա,— գրում է Ս. Տեր-Ներսեսյանը,— որ նույն IX դարում Ագաթանգեղոսի գրքի համառոտ բովանդակությունը տեղ է գտել սրբոց վարքերում, օրինակ, Պատմոս կղզու 226 սրբերի վարքում, որն այժմ դասում են ավելի շուտ IX, քան X դարին»²¹։ Գրիգոր Լուսավորչի (և Հռիփսիմյանց կույսերի) ժողովրդականացմանը, նրա պաշտամունքի ավանդույթների ամրապնդմանը շատ բանով նպաստել է Սիմեոն Մետափրաստեսի կողմից ստեղծված նրա վարքի համառոտ խմբագրությունը՝ հիմնված ագաթանգեղյան ապքի վրա։ Այն մտել է հունական Վարք սրբոցի, ձառնցների ու Հայսմավուրքների կազմի մեջ, թարգմանվել է այլ լեզուներով²²։

Հունական ձեռագիր հուշարձաններում հայտնվում են նաև ս. Գրիգոր Լուսավորչի պատկերները (մանրանկարները)՝ Բարսեղ II-ի վերը նշված մենուդգիայում (X դ.), Մետափրաստեսի մենուդգիայում Բրիտանական թանգարանի ժողովածուից (XI դ.), Օքսֆորդի Բոուլմանի գրադարանում պահվող ձեռագրում (XIV դ.)²³ և այլն։ Բացի գրավոր հուշարձաններից, ս. Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը՝ մարմնավորվել է նաև քանդակագործության մեջ, որի մասին վկայում է արժաթյա դրվագակերտ եռածալ մասնատուփի մեկ հասած միակ օրինակը, որն այժմ պահվում է Էրմիտաժի (Լենինգրադ) Արևելքի բաժնի ժողովածուում։ Այնտեղ հայ սուրբը ներկայացված է եռածալի ձախ կողմում եպիսկոպոսի հագուստով՝ փիղոնով ու խաչապարոյ ուներով նախորդում, երկու ձեռքով գիրքը բռնած, գլխին ծածկոց՝ կաթողիկոսի բարձրագույն իշխանության խորհրդանիշը։

¹⁴ Путеводитель по св. Афонской горе и указатель святынь и прочих ее достопримечательностей, 1893.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 135—138:

¹⁸ Архим. Сергий. Полный месяцеслов Востока, т. I. Восточная агиология, с. 4, 7, 26, 74—76, 132, 226 и др.

¹⁹ Его же, т. II. Святой Восток, с. 26.

²⁰ Ն. Ալինյան... էջ 22:

²¹ Նույն տեղում:

²² Տե՛ս Անայան Վ. Ս. V—XVIII դդ. հայկական գրագիտություն, հատ. I, Երևան, 1959, էջ 151—213: Н. Я. Марр, Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Алапов св. Григорием, СПб, 1905.

²³ Ս. Տեր-Ներսեսյան, էջ 66:

Նկարի ելրերին կա հետևյալ մակագրությունը՝ «Ար. Գրիգոր Լուսավորիչ»²⁴:

Բյուզանդիայում ս. Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքի հաստատման գործում հսկայական դեր խաղաց Կոստանդնուպոլսի Փոտ պատրիարքը: Ս. Տեր-Ներսեսյանի կարծիքով՝ հենց նրան է պատկանում Կոստանդնուպոլսի ս. Սոֆիա տաճարում հայ սուրբի պատկերի պետեղման նախաձեռնությունը²⁵, ինչպես նաև նույն տեղում նրա մատուցելու պետեղումը: Այս առումով ուշադրության արժանի է Փոտի նամակը Չաքարիա կաթողիկոսին, ուր բացառիկ բարձր գնահատական է տրված հայերին քրիստոնյա դարձնելու՝ ս. Գրիգոր Լուսավորչի սիրանքի նշանակությանը, որը նրան դասում է տիեզերական Եկեղեցու առավել ականավոր գործիչների շարքը²⁶: Ըստ երևույթին, պատահական չէ, որ Փոտ պատրիարքին են վերագրում Բարսեղ I-ի կեղծ ապագրանությունը, ըստ որի նա ս. Գրիգոր Լուսավորչի հետ միասին ծագում էր նույն տոհմից՝ Արշակունիներից: Որոշ գիտնականներ սրանով են բացատրում, ինչպես վերևում ասվեց, հայ

սուրբի պաշտամունքը Բյուզանդիայում: Բացի Բարսեղ I-ի կրոնական քաղաքականության և քաղկեդոնականության վերաբերյալ ասվածից, մոռացության է մատնվում կարևոր և անառարկելի այն փաստը, որ հենց Փոտ պատրիարքն է հանդիսանում «Մանիքեականների (այսինքն՝ Պավլիկյանների) երկրորդ վերասերման մասին» երկի հեղինակը, ուր նա, որպես հունական Եկեղեցու ղեկավար, գաղափարախոսական անհաշտ պայքար էր մղում այդ աղանդի դեմ:

Այսպիսով, մեզ հասած նույնիսկ ոչ շատ տեղեկություններից դատելով՝ IX դարի կեսերից սկսած Բյուզանդիայում հաստատվում է ս. Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը: Այդ պաշտամունքը Բյուզանդիայում մերթ ևրվելով էր, մերթ վերստին կենդանանում, նայած քաղաքական ու սոցիալական պայքարի վայրիվերումների: Այլ կերպ ասած՝ եթե հունական Եկեղեցում նույնիսկ հաստատված էր ս. Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը, ապա այդ պաշտամունքի աստիճանը ամեն անգամ պայմանավորված է եղել կայսրությունում տիրող կոնկրետ-պատմական իրադրությամբ: Այս հանգամանքը մեզ հնարավորություն է տալիս հասկանալու նաև այն, թե ինչո՞վ էր պայմանավորված ս. Գրիգոր Լուսավորչի պաշտամունքը Հին Ռուսիայում, հակառակ ռուս Եկեղեցու անբարեհաճ վերաբերմունքին հայոց դավանանքի նկատմամբ:

²⁴ А. Я. Каковкин, Об изображении Григория Просветителя на реликварии. 1923 г. — Вестник общественных наук АН Арм. ССР, 1971, № II.

²⁵ Ս. Տեր-Ներսեսյան, էջ 66:

²⁶ Նույն տեղում:

